

શ્રી પી. કે. વાલેરાની આત્મકથા(ભાગ ૨ અને ૩)માં પ્રતિબિંબિત આદિવાસી સમાજ

ડૉ. રાજેશ બી.કોઠારી

આસિ. પ્રોફેસર, (ઈતિહાસ વિભાગ)

સરકારી વિનયન કોલેજ, સેક્ટર ૧૫, ગાંધીનગર

ઈતિહાસનું આલેખન અધ્ધરતાલ થતું નથી. પરંતુ તે માટે આધારભૂત અને પ્રમાણભૂત માહિતી સાધનોની જરૂર પડે છે. ઈતિહાસમાં “No document no history” એ રાન્કેનું સૂત્ર પ્રચલિત છે. આત્મકથાઓએ ઈતિહાસલેખનનું સાહિત્યનું સ્વરૂપ હોવા છતાં મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે. વર્જિનીયા વુલ્ફના કથન મુજબ, શોષણ કેદમનનો ભોગ બનેલ પ્રત્યેક દલિત પોતાનામાં એક આત્મકથા છૂપાવીને ફરે છે એ નિ:શંક બહાર આવવી જોઈએ. દરેક આત્મકથા આગવું સામાજિક અને દસ્તાવેજી મૂલ્ય ધરાવે છે અને તે ભાવિ પેઢીને માટે પ્રેરકબળ સમાન હોય છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને આ લેખનું શિર્ષક “શ્રી પી.કે.વાલેરાની આત્મકથામાં પ્રતિબિંબિત આદિવાસી સમાજ” પસંદ કર્યું છે. શ્રી પી.કે. વાલેરા લિખિત આ દલિત આત્મકથા “થોરનું ફૂલ (ભાગ-૨ અને ૩)” માં ઝિલાયેલા આદિવાસી સમાજની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ આત્મકથામાં સ્વની વાત નિમિત્તે તેમણે નોકરી દરમિયાન સંપર્કમાં આવેલા આદિવાસી સમાજની વાત કરી છે. ખાસ કરીને શ્રી પી.કે. વાલેરાએ વ્યારા, વાલિયા, વાલોડ, રાજપીપળા, દાંતા, ખેડબ્રહ્મા અને છોટાઉદેપુર જેવા આદિવાસી વિસ્તારમાં કરેલી વહીવટી અધિકારી તરીકેની સેવાઓ દરમિયાન અનુભવેલા આદિવાસી સમાજ, તેના પ્રશ્નો, તેની કટુણતાઓ, ગરીબી અને મજબૂરી તથા તેમને માટે કામ કરતા નેતાઓ તથા આદિવાસીઓના ઉત્કર્ષ માટેની સરકારી યોજનાઓ વગેરે વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કુલ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી આત્મકથા “થોરનું ફૂલ”ના ભાગ-૨ અને ભાગ-૩માં આદિવાસી સમાજ અને સંસ્કૃતિ વિશે તેમના કેટલાક અનુભવો આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. “થોરનું ફૂલ” ભાગ-૨, જૂન-૧૯૬૦થી જાન્યુ.-૧૯૭૩ના સમયગાળાને આવરી લે છે. જેમાં કારકુનથી નાયબ કલેક્ટર સુધીની કારકિર્દીનો સમય છે. ભાગ-૩નો સમય ૧૯૭૩ થી ૧૯૮૭ જાન્યુ. સુધીનો છે. જેમાં વ્યારા પ્રાંત અધિકારી તરીકેની સેવાના અંતથી શરૂ કરીને અખિલ ભારતીય સનદી સેવાના પ્રારંભ સુધીની આત્મકથાકારની કારકિર્દીના સમયને આવરી લેવાયો છે. નોંધનીય છે કે તેમની કારકિર્દીનો મોટા ભાગનો સમયગાળો આ આદિવાસી વિસ્તારમાં રહ્યો હતો. ૧૯૮૦-૮૧માં પ્રોજેક્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકેની ફરજ દરમિયાન આત્મકથાકારને પ્રથમવાર જ ગુજરાતના આદિવાસી સમાજની આર્થિક, સામાજિક-શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિનું ઉંડાણથી દર્શન કરવાની તક મળતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નોના ઉકેલ બાબતે વંચિત વર્ગમાંથી આવતા એક સનદી અધિકારી તરીકે કેવા પગલાં લીધા હતા

તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આત્મકથાકાર પોતે દલિત સમાજમાંથી આવેલા છે એટલે આત્મકથામાં દલિત સમાજનો પડઘો પડેલો છે સાથે સાથે સમાજના આવા જ એક કચડાયેલા અને વંચિત વર્ગ એવા આદિવાસી વર્ગને પણ તેઓ ભૂલ્યા નથી. આ વિસ્તારમાં ખ્રિસ્તિ મિશનરીની પ્રવૃત્તિઓ, આદિવાસી સંસ્કૃતિ તથા આત્મકથાકાર અને અન્ય નેતાઓ તથા સરકારી યોજનાઓ દ્વારા આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ, અને તેના ઉકેલ માટે સંવેદનશીલ બનીને ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ કેવી રીતે કરાયો હતો તે વિશે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે.

૧. પી.કે વાલેરાનું જીવનઘડતર

આત્મકથાકાર પી.કે વાલેરાનું શિક્ષણ જોઈએ તો દલિતોની તત્કાલિન સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ અનુસાર પારંપરિકથી વિશેષ ન હતું એટલે કે આશાસ્પદ નહોતું એમ કહી શકાય. આઝાદી પહેલા અને પછી યેનકેન કારણે દલિતોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નગણ્ય રહેલું છે. તેમ છતાં પણ આવા કપરા સમયમાં લેખકે સખત પુરુષાર્થ કરીને પોતે અને પોતાના જેવા કચડાયેલા સમાજને માટે કામ કરવા માટે સેવેલા સપનાને સાકાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ શાળા-કોલેજમાં કે વિવિધ વહીવટી પરીક્ષાઓમાં અગ્રક્રમે આવ્યા હતા તે બાબત તેમની કાબેલિયતનો પુરાવો છે અને તે છે અને તેમની કાબેલિયત કહો કે વ્યક્તિમતાની વિચક્ષણતા. આત્મકથાના નિરૂપણમાં તેમનાં તેમના વિવિધ નિરીક્ષણો સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. તેમની સંવેદના દલિત સંવેદનાથી આગળ વધીને સમતાલક્ષી અને સામાજિક ન્યાયના મૂલ્યોવાળી સમાજરચનાની શોધ સુધી આગળ વધતી જણાય છે.

આઝાદી પછી દલિત સમાજની માફક આદિવાસીઓના સામાજિક દરજ્જામાં પણ ખાસ ફરક જોવા નથી મળતો. આ બંને સમાજ રાજકીય-સામાજિક અને આર્થિક ગુલામીમાં સબડતા રહ્યા છે. એ રીતે આ બંને સમાજ સમદુઃખીયા કહી શકાય. આત્મકથાકારને આદિવાસીઓમાં દેશના મૂળ નિવાસીના દર્શન થાય છે. અને તેમની દયનીય હાલત વિશે જણાવે છે કે “આ દેશના મૂળ નિવાસીઓ ગણાતા આ આદિવાસીઓ ધરતી ખેડતા, માલિકો ન હતા. તેઓ તો માત્ર નામના જ ધરતીપુત્રો, માલિકો તો તેમના પરિશ્રમના પ્રસ્વેદી ઠંડી મહેલાતોમાં મહાલતા હતા.”^૧ એમ કહી શકાય કે આત્મકથાકારમાં એક ઉત્તમ વહીવટકર્તાની સાથે સાથે સનિષ્ઠ સમાજચિંતક અને સારા વહીવટકારના દર્શન થાય છે.

૨. આદિવાસી સંસ્કૃતિ

અગાઉ નોંધ્યા મુજબ આત્મકથાકારની સનદી સેવાનો પ્રારંભ આદિવાસી વિસ્તારમાંથી થાય છે. એટલે આત્મકથામાં તે વિસ્તાર અને ત્યાંની સંસ્કૃતિનું વર્ણન આવે તે સ્વાભાવિક છે. આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભિન્ન અંગ સમાન ત્યાં ભરાતા “હાટ”નું વર્ણન કરતા નોંધે છે કે, “નેત્રંગમાં દર શનિવારે હાટ ભરાતો હતો. જ્યાં વાલિયા-ડેડિયાપાડા તાલુકાના આદિવાસી ભાઈઓ, બહેનો પોતાના ખેત ઉત્પાદનની ચીજવસ્તુઓ વેચવા આવતા.જેમાં શાકભાજી, કંદ, મકાઈ, જંગલી જડી-બુટ્ટી કે ઔષધિય વનસ્પતિના

મૂળ કે પાંદડા અને અન્ય વન પેદાશ, ગુંદ, મહુડા જેવી વસ્તુઓ સમાવિષ્ટ થતી. બાર્ટર સીસ્ટમ હતી. નાણાંથી વિનિમય ઓછો, ચીજ-વસ્તુઓ સામે આપ-લે થતી. અલબત્ત બિનઆદિવાસી લોકો નાણાંથી જ વ્યવહાર કરતા, જેનાથી ભોળા આદિવાસીઓ છેતરાઈ જતા. હાટ એ માત્ર વેપારી કેન્દ્ર ન હતું. નિર્દોષ આદિવાસી હૃદયનું આ મિલન કેન્દ્ર હતું. અહીં હૈયા હૈયા ઉછળતાં, યુવાની ફૂદતી, દોડતી, શણગાર સજાતા, આદિવાસી સંગીતના સાધનોમાંથી મધુર મસ્તીના રાગ રેલાતા, લય અને હિલોળાથી સમાજ જાણે છલકાઈ જતો. અહીં આદિમ સંસ્કૃતિની સુગંધ હતી. અહીં હૃદયના પણ વેપાર થતા, રૂપિયાના મૂલ્યની કંઈ કિંમત ન હતી. હરિયાળા હૈયાના સ્નેહ આગળ રૂપિયો જાણે કંઈ જ ન હતો. પરંતુ તેનું આર્થિક મૂલ્ય પણ સમજાતું નહીં, એટલે પોતાના ઉત્પાદન ચીજવસ્તુઓના બજારભાવની કિંમત સમજાતી નહીં, એટલે ઝાઝી રીતે છેતરાંતા કે વેતરાંતાં, કોઈ રાહ નહીં રસ્તો નહીં. ભણતર કે ગણતર નહીં.”^૨...જેમ જેમ આત્મકથાકારને આ વિસ્તારનો પરિચય થતો ગયો તેમતેમ આ વિસ્તારના આદિવાસીઓની સમસ્યાઓથી વાકેફ થતા ગયા. તેમની સમસ્યાઓને વાચા આપનાર કોઈ આદિવાસી નેતૃત્વ જ નો અભાવ હતો. એટલે આત્મકથાકારે નોકરીની ફરજના ભાગ રૂપે પ્રવાસ દરમિયાન જ્યાં જ્યાં આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓની આશ્રમશાળાઓ, બાલમંદિર કે તેમના માટેના છાત્રાલયો હોય ત્યાં પહોંચી જઈ તેમની સાથે બેસતા, જમતા અને ભળી જતાં, તેને પરિણામે આ વિસ્તારના આદિવાસીઓમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉભું થયું. આત્મકથાકારને પ્રોજેક્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકેની ફરજો દરમિયાન(૧૯૮૦-૮૧) પ્રથમવાર જ ગુજરાતના આદિવાસી સમાજની આર્થિક-સામાજિક શૈક્ષણિક-સાંસ્કૃતિક સ્થિતિનું સહેજ ઉંડાણથી દર્શન કરવાની તક મળતા આ શક્ય બન્યું હતું.

ખેડબ્રહ્મા વિસ્તારના આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિને અમેરિકાની સંસ્કૃતિ કરતા પણ ખરા અર્થમાં મુક્ત સંસ્કૃતિ માને છે. તેના વિશે જણાવે છે કે “મુક્ત સમાજ હતો. અમેરિકાની સમૃદ્ધ સોસાયટી પણ મુક્ત અને ખુલ્લી છે. પરંતુ એ ધનથી છકેલી સ્વચ્છંદી સંસ્કૃતિ છે. આદિવાસીઓની આ સંસ્કૃતિ ખુલ્લી, નિર્દોષ, સ્ત્રી -પુરુષ પ્રત્યેના ભેદભાવ વગરની, લગ્નપસંદગીમાં સ્વતંત્ર સાહચર્યવાળી હતી. અહીં પસંદગીના લગ્નો થતા, ખુલ્લા મને- દિલે, સમાજમાં મળતા, ખીલતાં કિલ્લોલ કરતાં, પરંતુ જો તેમના વચ્ચે બિનવફાદારી થાય તો ખૂન કરતાં લગીરેય વાર ના કરે ભયંકર વેરવૃત્તિ વાળાં. કોઈને મૃત્યુ અંગે જો કોઈના ઉપર શંકા જાય તો તેનું ખૂન થયું જ સમજવું.^૩ આરોગ્ય માટે આદિવાસીઓની અંધશ્રદ્ધાનો ભૂવાઓ કે સમાજના વડાઓ ના પ્રભાવ વિશે લખે છે કે, “તેમના સમાજના વડાઓની અને ધર્મગુરુઓ કે ભૂવાઓના સમાજ ઉપર ભયંકર ધાક અને બીક હતાં. સમાજના આગેવાનો કહે તેમ કરવું પડતું. અહીં અસ્મિતાની લાગણી માટે ખૂન પણ થઈ જાય, ભૂવાઓની ભીતિ ભારે હતી. તે કહે તેમજ કરવું પડે. ભૂવો તેમનો ભગવાન અને જાણે તારણહાર હતો.” ભયંકર અંધશ્રદ્ધા હતી. આરોગ્યની સેવાઓથી ઘણાં દૂર ભાગે. સરકારી આરોગ્ય કેન્દ્ર પણ નજીક ન હતું, એટલે ભૂવાનું ડારણ ભારણ ભારે. જ્યારે પણ માંદગી કે મુશ્કેલીઓ સર્જાય, ત્યારે ભૂવા પાસે જ જાય. તે જે કંઈ દવા-દારુ પીવડાવે તે જ પીવે.”^૪

આદિવાસીઓનું જીવન જંગલ આધારિત છે. તેમના માટે મહુડાનું વૃક્ષ એ તેમના જીવનમાં એક કલ્પવૃક્ષ સમાન હતું મહુડીના ભારે શોખીન. મહુડાના તાજાં તાજાં ફૂલ પણ ખાય અને તેને સૂકવીને લાડુપણ બનાવે, તો મહુડાના ફૂલમાંથી દેશી મદિરા બનાવીને આસ્વાદ પણ માણે. કલ્પવૃક્ષની જેમ તેનો ઉપયોગ થતો.⁴ આ રીતે પોતાના શોખ માટે તેઓ બહારની દુનિયા પર આધારિત ન હતા.શામળાજી ખાતે ભરાતા મેળાનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે, “શામળાજી ખાતે ભરાતા મેળામાં મોટી સંખ્યામાં આદિવાસીઓ આવતા. અને બેત્રણ દિવસમાં સમગ્ર વર્ષનો આનંદ માણતા અને ત્યાં આવેલા એક કુંડમાં સ્નાન કરવાથી ભૂતપ્રેત ચાલ્યા જતા એવી અંધશ્રદ્ધા આદિવાસીઓમાં ધર કરી ગઈ હતી.તેથી ઉપરનો ઉર પ્રદેશ બિલકુલ વસ્ત્રહીન કરી ભૂતપ્રેતને દૂર કરવા માટે કુંડના ઠંડા પાણીમાં થરથરતી આદિવાસી કુંવારી કન્યાઓ અને પ્રોઢ સ્ત્રીઓ ચિત્કારતી, ભૂવાઓ ક્યારેક આ સ્ત્રીઓના કેશ કલાપો જોર-જુલમ કરી હાથથી ખેંચતા બૂમાબૂમ કરી “ભૂત ભાગ્યું” ક્યાં સંતાયું છે? “ભાગ ભાગ તારો કાળ આવ્યો છે.” આવા મતલબના વાતાવરણથી ભયભીત કરી મૂકતા. ભૂવા દ્વારા સ્ત્રીઓનું થતું શોષણ બતાવે છે.”⁵

આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિની કલા અને સાહિત્ય વિશે જણાવે છે કે “કલા અને સંગીત સભર તેમની ભાતીગળ સંસ્કૃતિ હતી.,તેમના પોતાના લોકગીતો અને લગ્નગીતો હતા. શૌર્ય અને કટુણ રસના ગાન-ગીતો હતાં.રાજસ્થાનની સરહદે આવેલા ચિત્ર-વિચિત્ર ગામના મેળાનું જબરજસ્ત આકર્ષણ. રાજસ્થાન, ખેડબ્રહ્મા તથા આજુબાજુ તાલકાના આદિવાસી ભાઈઓ રંગીન પરિધાનમાં સજ્જ થઈ, ખુલ્લી કટારો અને તલવારો સાથે સજ્જ થઈ આવતો નદીકાંઠે સ્નાન કરતાં, રાત્રે મેળો બરાબર જામે, ક્યારેક તલવારો સામસામી ખેંચાય, અને ખૂન પણ થઈ જાય. રાણા પ્રતાપના શૂરા સૈનિકો જેવા આ ભીલો હવે ભૂખે અને દુખે દૂબળા પડી ગયા હતા. તેમના શરીર ઉપર સારાં કપડાં પણ જોવા ન મળે. સ્ત્રીઓ તેમની સમગ્ર મૂડી જેવાં ચાંદીના ઘરેણા પહેરી, નૃત્ય અને ગાનમાં મસ્ત રહેતી.”⁶

આદિવાસી સમાજમાં પણ તદન જંગલ અવસ્થામાં જીવન ગુજારતી જાતિ એટલે કાથોડિયા જાતિ. કાથોડિયાઓને બે સમય પુરતુ જમવાનું પણ દુર્લભ હતું તેમ છતાં તેમનામાં ગુનાખોરી જોવા મળતી ન હતી. એ રીતે તેને પછાત કહી શકાય કે કે કેમ તે એક સવાલ છે. “કાથોડિયો સમાજ સામાજિક વિભિષીકાના નગ્ન નમૂનાઓ હતા. આમ છતાં તેમની સ્વતંત્ર દુનિયામાં તેઓ અલમસ્ત હતા. કટુણતા તો એ હતી કે તાલુકા મથક વિજયનગર ભાગ્યે જ ૧૦ કી.મી. દૂર હતું, મૂળ આદિવાસી સંસ્કૃતિમાંથી વિકાસનો આધાર લઈ રહેલ નવ્ય આદિવાસી સંસ્કૃતિથી તેઓ હજારો માઈલ દૂર હતા. આજુ બાજુ ગામોમાં રહેતા તેમના આદિવાસી બંધુઓ જ તેમનાથી દૂર રહેતા, જાણે કાથોડિયો કોઈ આફ્રીકન પ્રદેશના હબસીઓ ન હોય,તેમની વચ્ચે કોઈ લોકસંપર્ક જ ન હતો. પછી અન્ય સંબંધોનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાંથી ઉદભવે ? કાથોડિયો માત્ર તેમની ભૂખ તૃપ્ત કરવા જ જાણે જીવી રહ્યા હતા. ભૂખ્યો માણસ શું

પાપ ન કરી શકે ? આમ છતાં આ કાથોડિઓ કોઈ ચોરી- લૂંટફાટ, ખૂન જેવા ગુન્હાઓમાં સપડાયા ન હતા.”^૯ કાથોડીમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ શૂન્ય હતું. ખેતી કેવી રીતે કરવી તે જાણતા ન હતા. જંગલોમાં તે વસતા હતા,રાત્રે નદીના પટમાં આવેલા મૂળિયાં ખાઈને કે ભારે સાહસથી નદીમાંથી માછલી મેળવીને જીવન જીવતી આ જાતિ હતી. તે વહીવટી તંત્રને જોઈ દૂર ભાગતા.કોઈ જીપ ગાડી લઈને જાય તો ભાગી જાય અથવા તીરકામઠાં લઈને પથ્થરોથી સામનો કરે,એટલે વહીવટી તંત્ર પણ દૂર રહેતું. ^૯ આ રીતે પછાત ગણાતી આદિવાસી જાતિમાં પણ સામાજિક કોટિકમમાં ઉચ્ચ અને નિમ્નતાના ખ્યાલોની વાત પણ કરી છે.

આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત રહ્યું છે. અને કદાચ તેથી જ આદિવાસીઓમાં મૌખિક પરંપરાનો વિકાસ વિશેષ થયો છે. આત્મકથાકારે પણ આવી આદિવાસી લોક સંસ્કૃતિને નિહાળી હતી. “એક બે રાત્રીઓ અમે આદિવાસી ઢોલ, લોક-ગીતો-કથા-વાર્તાઓ તથા તેમના નાયક, નાયિકાઓની કથા સાંભળતા,સૂણતા રહ્યા.અદભૂત, રસિકપણુ લાગ્યું. પછી તો જાણવા મળ્યું કે આ ભીલી બોલીમાં તો રામાયણ અને મહાભારતના મહાકાવ્યો છે અને તેની રસાળ વિશાળ સૃષ્ટી છે.”^{૧૦} એટલે જ તેમણે ખેડબ્રહ્માની માધ્યમિક શાળાના ગુજરાતી વિષયના શિક્ષક ભગવાનદાસ પટેલને આ લોકસંસ્કૃતિના વિગતવાર સંશોધન માટે પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરવા જણાવ્યું હતું.

૩. આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલના પ્રયાસો

દલિત સમાજની માફક આદિવાસી સમાજ પણ આઝાદી બાદ અનેક સમસ્યાઓથી પીડાતો હતો. આ વિસ્તારોમાં ગાંધીવાદી પ્રવૃત્તિઓ કાર્યરત હોવા છતાં પણ આદિવાસીઓમાં સુધારાની ગતિ મંદ જણાતી હતી. “વાલિયા તાલુકો એટલે શોષણનો પર્યાય. ચીંથરેહાલ લોકો હતા.દારિદ્ર્ય અને દેવાની ગર્તામાં ડૂબેલા આ જણોની આંખોની રોશની જાણે ચાલી ગઈ હતી. ઉંડી ઉંડી ગોખલા જેવી આંખોમાં આશાનું કોઈ કિરણ પણ જણાતું ન હતું.”^{૧૧} આદિવાસીઓની આવી દારુણ પરિસ્થિતિને હલ કરાવા માટે મહિમન દેસાઈની પ્રવૃત્તિઓનો આત્મકથાકાર ઉલ્લેખ કરતા લખે છે કે.....આદિવાસીઓની આવી દારુણ આર્થિક સ્થિતિથી જ અહીં સામ્યવાદનો દંડો ચાલતો હતો. વાલિયા તાલુકાના ગ્રામીણ આદિવાસી વિસ્તારમાં મહિમન દેસાઈના નેતૃત્વ નીચે સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી.આદિવાસીના હકો માટે ખાસ કરીને તેઓને પૂરેપૂરું ખેતીનું લઘુત્તમ વેતન મળે, તેઓની જમીનો પરત મળે,સરકારી જમીનો ફાળવવામાં આવે તેવી તેમની માંગણીઓ હતી. વાલિયાની ધરતી ઉપર લાલ ઝંડો ફરકતો મેં નિહાળ્યો...^{૧૨} આ રીતે નોકરીના પ્રારંભે જ મહિમન દેસાઈની પ્રવૃત્તિઓના માધ્યમથી તેમને આદિવાસીઓના પ્રશ્નોથી પરિચય થયો હતો.

“આદિવાસીઓ માટે કામ કરતા આવા એક બીજા નેતા યુસ્ત કોંગ્રેસી અને આદિવાસી પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્યરત નેતા ઝીણાભાઈ દેસાઈની પ્રવૃત્તિઓ વિશે જણાવે છે કે, તેઓ આદિવાસીઓના “હામી” ગણાતા.

આદિવાસીઓ માટે કામ નહીં કરીને સુખી સમૃદ્ધ એવા સર્વસમાજને લાભ કરાવી આપતા સનદી અધિકારીઓની અન્યત્ર બદલી કરાવી સારા અધિકારીની નિયુક્તિ કરાવતા. સરકારી જમીનો ફાળવવા અંગેના કેટલાક કેસોમાં હકદાર આદિવાસીઓને અન્યાય કરી, કેટલાક સુખી- સમૃદ્ધ સર્વ વર્ગના ખેડૂતોને જમીન ફાળવવામાં આવેલી. તેથી ઝીણાભાઈ આ સરકારી સરકારી નીતિ વિરોધી આદિવાસી વિરધીકાર્યવાહી સામે સરકાર સામે સરકાર દ્વારા જ મનાઈ હુકમ મેળવી વરસાણીની બદલી ફોન પર કરાવી દીધી.¹³ “આ નેતાની મુલાકાત સમયે આત્મકથાકારને પણ આદિવાસીઓના “ન્યાયી” કામ કરો. અને તેમને થતા અન્યાયો અટકાવવાની સલાહ આપી હતી. ઝીણાભાઈએ “હળપતિ-મુકિત” નું જબરદસ્ત આંદોલન ઉપાડ્યું હતું. હળપતિઓના આર્થિક વિકાસ અને તેમના રાજકીય હકોની પ્રાપ્તિ એ જીવનનું મોટું ધ્યેય હતું. હળપતિઓ એટલે હળના પતિઓ. પ્રથમ દષ્ટીએ ધરતીના માલિકો લાગે. પલસાણા, કામરેજ, મહુવા, વાલોડ, બારડોલી તાલુકામાં તેમની વસ્તી ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં. જમીન તો તેઓ જ ખેડે, ઉત્પાદન તેઓ જ કરે પરંતુ તેઓ એક પ્રકારે મોટા જમીનદારોના કાયમી ગુલામો જેવા, જેને “બંધુવા મજૂરો” કહેવામાં આવે છે. કોઈ એક જમીનદાર કે મોટા ખેડૂત સાથે તેની ખેતી બારેમાસ કરતો, તેનું રહેવાનું ઝૂપડું પણ આ ખેડૂતોના ધરની પાસે ખેતરમાં જ હોય. તેમને લઘુત્તમ વેતન જેવું કાંઈ ન મળે, જિંદગીભર ખેતીની મજૂરી કરે. તેની પત્નિ માલિકની રસોઈ કરે, ખેતરમાં મદદ મળે. તેને પેટે સારા- માઠા પ્રસંગે નાણાંનું ધિરાણ કરે અને મજૂરી પેટેની રકમ આ ધિરાણ પેટે વસૂલ થાય. હળપતિઓના દિકરાના દિકરા પેઢી દર પેઢી આમ જમીન માલિકના ગુલામ બની, ખેતી કર્યા જ કરે. ન તેમનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું કે કે ન હતું માનવીય ગૌરવ.”¹⁴

આદિવાસીઓ માટે કામ કરતા આવા જ એક અન્ય નેતા હતા જુગતરામ દવે. વાલોડ પાસેના વેડછી ગામે જ તેમણે આદિવાસી વિકાસ માટે ગાંધીના આદેશથી શિક્ષણ અને રચનાત્મક કાર્યો માટે ધૂણી જગાવી બેઠા હતા. અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, આશ્રમશાળા, હોસ્ટેલ બાળવાડીઓની સ્થાપના કરી હતી. “વ્યારા પ્રદેશમાં આવું જ રાજકીય નેતૃત્વ દેસાઈ બંધુઓનું હતું. તે હતા રમેશ દેસાઈ અને અરવિંદ દેસાઈ. બંને દેસાઈ કુટુંબના, પરંતુ આદિવાસી વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા. અરવિંદ દેસાઈ પલસાણા તાલુકામાં રહે પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિ હળપતિઓના વિકાસની. રમેશ દેસાઈ જંગલ કામદાર મંડળીઓ, આશ્રમશાળાઓ, છાત્રાલયો ચલાવતા અને તેમની વિશિષ્ટ કામગીરી માંડવી, સોનગઢ તાલુકામાં હતી.”¹⁴ ઉકાઈ બંધ બંધાતા જમીન વિહોણા બનેલા આદિવાસીઓ વિશે આત્મકથાકાર જણાવે કે.....“વ્યારા પાસે જ સોનગઢ તાલુકો હતો. અને સોનગઢ પાસે જ ઉકાઈ. ગુજરાતનો સૌથી મોટો બંધ(ડેમ) બંધાતો હતો. આદિવાસીઓની જમીનો ચાલી જતાં તેઓ જમીન વિહોણા ખેડૂતો બની ગયા હતા. અને મોટાપાયે તેઓનું સ્થળાંતર થયું હતું. ઉકાઈના ચમરી રેસ્ટ હાઉસમાં રાત્રી નિવાસ કરી ડેમના બાંધકામ અને આદિવાસીઓના સ્થળાંતર વગેરેના પ્રશ્નોની ચર્ચા મામલતદાર તથા બંધના સંબંધિત અધિકારીઓ સાથે કરી તાપીના કાંઠે મહારાષ્ટ્રની સરહદથી નજીક ઉકાઈ ડેમના મોટા

જળાશયથી થનાર સિંચાઈની સુવિધાઓથી આ પ્રદેશનો આર્થિક નકશો બદલાઈ જવાનો હતો. પરંતુ સાથોસાથ સોનગઢનું, માંડવીનું જંગલ જાણે નષ્ટ થઈ રહ્યું હતું.”^{૧૬} ઉકાઈ ડેમથી અસરગ્રસ્ત આદિવાસીઓને ઉચ્છલની જમીનમાં વસાવેલા જંગલોના જંગલ કાપીને અસરગ્રસ્તોનું સ્થળાંતર કરીને અહીં વસાવેલા જમીન ફાળવી પરંતુ તે પથરાળ ખડકાળ. ચોમાસા સિવાય કંઈ ઉગે નહીં તેવી ભૂમિ હતી. કાપેલા જંગલના વૃક્ષોના ફૂંઠા પણ જમીનમાંથી દૂર થયેલા નહિ. આદિવાસી ભૂમિવાળાને, ભૂમિહીન બનાવી દીધા હતા.^{૧૭} જમીન સંપાદન કરીને તેઓને જમીન ખેડવાલાયક બનાવીને ફાળવી જ ન હતી તેથી હજુ પણ ખેતરોમાં ઝાડના ફૂંઠા જોવા મળતાં, આદિવાસી ખેડૂતપુત્રોએ પોતાની જમીન તો આપી દીધી પરંતુ આ અસરગ્રસ્તોને પાણીનો છાંટો મળવાનો જ ન હતો. હવે તેઓ ખેડૂતો મટી ખેતમજૂરો બની ગયા હતા. જમીન સંપાદન પેટે મળેલ વળતરની રકમ પણ વપરાઈ ગઈ હતી. તેઓ તાપી નદીમાં મચ્છીમારી કરી જનજીવન ગુજારતા કે પછી શહેરોમાં સ્થળાંતર કરી, શેરડી કાપી કે ખેતરોમાં નાની-મોટી મજૂરી કરવા ચાલ્યા જતા. આ વનવાસીઓએ વન અને ભૂમિ બંને ગુમાવી દીધા હતા. અતિ ગરીબીમાં જીવતા આ આદિવાસીઓના શિક્ષણ વિશે પણ આત્મકથાકાર ચિંતિત દેખાય છે. કારણ કે તેમના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે શિક્ષણ ખૂબજ મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી શકે છે. આત્મકથાકારને ઉચ્છલ તાલુકાના યુવાન મામલતદાર શ્રી વાળાએ ઉપરોક્ત માહિતી પૂરી પાડી હતી.

આદિવાસી સમાજ પર ભૂવાની કેટલી ધાક હતી તેનું રસિક વિવરણ, મહુડાનું વૃક્ષ તેમનું કલ્પવૃક્ષ. મુસ્લીમ-વાણીયા વેપારીનું કાશીની કરવત જેવું શોષણ. આદિવાસીઓના વિકાસના નામે સમાજમાં પ્રચલિત ઉપલા વર્ણના લોકો પોતાનો વિકાસ કેવી રીતે કરતા હતા તેનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. “આ પ્રદેશમાં જંગલો કપાઈ રહ્યા હતા અને જંગલ કામદાર મંડળીના સભ્યોને શ્રમ પેટે મંડળીમાંથી નાણા સહાય મળતી. બાકી મલાઈ તો મોટા કોન્ટ્રાક્ટર જ મેળવી લેતા આદિવાસીઓના શ્રમ અને શોષણથી તેમના મહેલ અને મહોલાતો ઉભી થઈ હતી અને વિલાસિતતા અને વરણાગી જીવન ભોગવતા થયા હતા.”^{૧૮} અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ પણ આ ગરીબ આદિવાસીઓનું શોષણ કરવામાંથી બાકાત ન હતા. તેઓ આ ગરીબ આદિવાસીઓ પાસેથી મહુડી અને મુરઘી મેળવી જ્યાંફત કરતા. તલાટીઓ સરપંચ પાસે પોટલાં ઉંચકાવતા, અહીં પ્રજાના સેવકો એ પ્રજાના માલિકો બનેલા હતા. લોકશાહી તો કેવળ સત્તા મેળવવાની પ્રક્રિયા જ છે બાકી બાદશાહી જ ચાલે છે. છોટાઉદેપુર વિસ્તારમાં બિનઆદિવાસીઓ તેમની જમીન પડાવી લેવા કેવા પેંતરા કરતા તેની વિગતે વાત કરી છે. આમ થોરનું ફૂલ ભાગ-૨ અને ભાગ-૩માં આત્મકથાકારે એક સમાજશાસ્ત્રીની જેમ આર્થિક-સામાજિક બાબતો ઉંડો અભ્યાસ કરીને આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ અને ઉકેલના પ્રયાસો દર્શાવ્યા છે. જે આઝાદી પૂર્વેના અને પછીના આદિવાસી સમુદાયને જાણવા અને સમજવા માટે અતિ મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ કહી શકાય.

૪. આદિવાસી વિસ્તારમાં ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓની પ્રવૃત્તિઓ

આ રીતે શોષણ બાદ નિર્માલ્ય બનેલી આદિવાસી પ્રજાનું જીવન દુષ્કર હતું. હિન્દુ સમાજ તરફથી આ પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે ખાસ પ્રયાસો થયા ન હતા. ઉલટાનું શોષણ થતું હતું. આ શોષણને પરિણામે અને તેથી કેવી હાલતમાં જીવન ગુજારતી હતી તેનો ચિતાર આપતા જણાવે છે કે, “ તે સંપૂર્ણ માંસાહારી પ્રજા હતી. તેમના બાળકોના શરીર ઉપર કપડાં જોવા ન મળે. શિયાળો, ઉનાળો કે ચોમાસુ કાયા, દારિદ્ર્યના અવતાર જેવી લાગતી. હાડપિંજર જેવી સ્ત્રીઓના દેહ ઉપર ક્યારેક કોઈ કપડાં પણ જોવા મળતાં ન હતા. અપૂરતાં પોષણથી પિડાતી માતાનું તેના બાળકોને ભાગ્યે જ દૂધ પ્રાપ્ત થતું. ભારતીય સમાજમાં સ્થાપિત હિતો ધરાવતી કોમોના શોષણ ભક્ષણથી ત્રાસીને દૂર-દૂર જંગલોમાં જીવન જીવતી આ પ્રજા હતી. અહીં બંધારણ ઉલ્લેખેલ સ્વતંત્રતા-સમાનતા, ન્યાય કે લોકશાહી મૂલ્યોના કોઈ દર્શન જ જોવા મળતા ન હતા.”^{૧૯} હિન્દુ સમાજની આદિવાસીઓના ઉત્કર્ષ માટેની ઉદાસીનતાનો લાભ બ્રિટિશ પ્રજાએ ઉઠાવ્યો. બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન અને ત્યારબાદ પણ ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ આદિવાસી વિસ્તારોમાં શાળાઓ સ્થાપી શિક્ષણ અને આરોગ્ય વિષયક તથા જીવન જરૂરી અન્ય પ્રાથમિક સેવાઓ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. “શિક્ષણ સાથે ખેડૂતોની ખેતીની જરૂરિયાતો, ખાવા માટે અનાજ તથા કૃષિ માટે બિયારણ, લગ્ન-મરણ જેવા સામાજિક વ્યવહારો માટે નાણાંની સહાય આપતી પ્રવૃત્તિઓ પાદરીઓએ શરૂ કરી, તેથી ઘણા આદિવાસીઓ ખ્રિસ્તિ પણ બની ગયા, એટલું જ નહિ, ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી સરકારી બિન સરકારી નોકરીઓમાં ઉંચા સ્થાને પહોંચી ગયા હતા.”^{૨૦}

૫. આદિવાસીઓના વિકાસ માટેની વિવિધ યોજનાઓ :

ગુજરાતના આદિવાસી પેટા યોજનાના વિસ્તારમાં, આદિવાસીઓની વિભિન્ન જાતિઓ વિકાસના વિવિધ તબક્કે પહોંચેલી હતી. સુરત-વલસાડ બાજુના ચૌધરી, ગામીત કે ઘોળિયા પટેલો રાજકીય અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઘણા અગ્રણી હતા. અને શિક્ષણ અને સરકારી નોકરીઓમાં અગ્રીમ સ્થાન ધરાવતા હતા. ખેડબ્રહ્મા પ્રોજેક્ટમાં આવેલ ભીલો, વિકાસના નિમ્ન સ્તરે હતા. પરંતુ વિશેષ નિમ્નતમ સ્તરે તો આદિવાસીઓના આદિમ જૂથો હતા. જેમાં વિજયનગર તાલુકામાં આવેલ કાથોડી જાતિનું જૂથ મુખ્ય હતું અને અન્યમાં કોલયા, કોટવાળિયા, કોલધા વગેરે જૂથો વાંસદા વલસાડ- ડાંગ ધરમપુર વિસ્તારમાં આવેલા હતા.

અત્યંત દયનીય અને દારુણ સ્થિતિમાં જીવતો આ આદિવાસી સમાજ કહેવાતા સુધરેલા સમાજ દ્વારા શોષણનો ભોગ બન્યો હતો. તેઓ વિવિધ સરકારી-બિનસરકારી યોજનાના લાભોથી વંચિત હતા. વિકાસ એ માત્ર કાગળ ઉપર હતો “નિરક્ષરતાના અંધકારની કાલિમામાં ગળાડૂબ આ સમાજ હતો. માત્ર તેમના મળતિયાઓ દૂધમલાઈ ખાઈ જતા, કેટલાક બિનઆદિવાસી વેપારીઓએ સ્થાપિત હિત બની તેમનું આર્થિક શોષણ કરી, તેમની જમીનો પણ પચાવી પાડી હતી. કેટલાક મુસ્લિમ વેપારીઓ અને

વાણિયાઓએ તેમના શેઠ બની પોતાનાં પાકાં મકાનો બંધાવ્યા હતા. આદિવાસી સ્ત્રીઓના યૌન શોષણ તેમના માટે પ્રકૃતિ દત્ત બની ગયેલાં. સિંચાઈ માટે કૂવામાં બ્લાસ્ટ કરવાના મશીનો અહીં આવી શકે તેવા રસ્તા પણ ન હતા. એટલે જાતે જ શરીર ચૂસી જાય તેટલી હદે જાત મહેનતથી કૂવાઓ ખોદીને પાણી મેળવી ખેતી કરતી આ પ્રજા હતી.”²¹ પ્રોજેક્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટરો અન્ય વિભાગે કરેલી કામગીરીને પોતાના વિભાગમાં થઈ હોય તે સિફતપૂર્વક કઈ રીતે દર્શાવતા તેનો એક નમૂનો આત્મકથાકારે આપ્યો છે. “બ્રિટિશ શાસનના અંત બાદ પણ આદિવાસી વિસ્તારોમાં જરા જુદી રીતે દ્વિમુખી પદ્ધતિ ચાલુ રહી હતી તે ઉસ્તાદ પ્રોજેક્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટરો તેમના વિસ્તારમાં અન્ય ખાતાઓ દ્વારા આદિવાસીઓ માટે થયેલ કામગીરીને પણ પોતાના લક્ષ્યાંક સામે ગોઠવી દેતા. દૂધાળા ઢોરની લોન યોજનાના લક્ષ્યાંકો પશુપાલન ખાતું, કૃષિ ખાતું સિધ્ધ કરે, તો પ્રોજેક્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટરો તેજ લક્ષ્યાંકો પોતાની સિદ્ધિ તરીકે વર્ણવતા, એટલે આ દ્વિમુખી પદ્ધતિથી આબાદ રીતે આદિવાસી પ્રોજેક્ટ નીચે ગરીબાઈ નિવારણ કાર્યક્રમ નીચેના લક્ષ્યાંકની સિદ્ધિ દર્શાવવામાં આવતી”²² આત્મકથાકારે પોતાની ફરજના ભાગ રુપે તો કામગીરી કરવાની થતી જ હતી પરંતુ પોતે જ સમાજના કચડાયેલા અને વંચિત વર્ગમાંથી આવતા હોવાને કારણે આ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે તેમની સંવેદનશીલતા પ્રગટ થઈ. “આદિવાસી સંસ્કૃતિનું જતન અને સંવર્ધન થાય તે માટે મારી પ્રબળ ઝંખના જાગી. જો આ સંસ્કૃતિ જળવાશે નહીં તો વિકાસના નામે તેમના કલા, કૌશલ્ય, સંસ્કાર, નૃત્યો લુપ્ત થશે તેવી ભીતી અસ્થાને ન હતી, તેથી રાત્રે તેમને ભેગા કરી અને તેમની આદિવાસી જરૂરિયાતો નોંધી તેને અનુરૂપ સ્થાનિક યોજનાઓ બનાવવામાં આવી.”²³ આદિવાસી આર્થિક વિકાસ માટેના કઠિન પ્રશ્નોમાં તેમનો કૃષિ વિકાસનો પ્રશ્ન હતો, તેમની બેહાલ આર્થિક પરિસ્થિતિ જોતાં યોગ્ય સમયે ધિરાણ મળતું ન હતું. તેથી ખાનગી વ્યાજખાઉ શાહુકારો ઉંચા વ્યાજે ધિરાણ કરી તેમનું શોષણ કરતાં એટલું જ નહિ તેમનું ઉત્પાદન પણ પચાવી પાડતા. આદિવાસીઓને આ રીતે થતું અટકે એટલા માટે કેટલીક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી.

- (૧) ફાર્મર્સ સર્વિસ સોસાયટી (એફ.એફ.એસ.)
- (૨) બાલવાડી યોજના (મધ્યાન ભોજન યોજના)
- (૩) માર્કેટબલ સરપ્લસ
- (૪) દૂધ મંડળી
- (૫) મત્સ્યોદ્યોગ મંડળીઓ
- (૬) મરઘા વિકાસ મંડળીઓ
- (૭) સામાજિક વનીકરણની નવીન યોજનાઓ
- (૮) શાકભાજી, ફળફળાદિની કિટસ્ વિતરણ યોજનાઓ
- (૯) દરેક તાલુકા મથકે મીની આઈ. ટી. આઈ.

ભીલોડાના યુવાનો મિલિટરીની તાલીમ લેવા ઉત્સુક હતા પરંતુ આ અંગેની તાલીમનો અભાવ તથા પૂરતું પોષણ મળતું નહીં તેથી આ જગ્યા માટેના ઉંચાઈ કે છાતીના ધોરણો જાળવી ન શકે અને તે મિલિટરી કે પોલીસમાં પસંદ થાય નહીં, ખાસ લશ્કરી ભરતી મેળાનું આયોજન કરાવ્યું. અને તેમાં પસંદગી થાય તે માટેના તાલીમ વર્ગો શરૂ કરાવ્યા. તેઓ અપૂરતા પોષણને લીધે પીડાતા હતા. એટલે ખૂબ દોડી શકતા કે ઉંચો કે લાંબો કૂદકો મારી શકતા ન હતા. છાતી લંબાઈ કે ઉંચાઈ ઓછી રહેતી, તેથી બિનશાકાહારી ખોરાક સાથે સઘન તાલીમ મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી. તેથી તાલીમાર્થીઓની સંખ્યા વધી અને દર વર્ષે સૈનિકોના ભરતી મેળામાં મોટી સંખ્યામાં આદિવાસી યુવાન ઉમેદવારો પસંદ થવા લાગ્યા.^{૨૪} આ રીતે ગુજરાતના આદિવાસીઓના વિકાસ માટે કેટલીક નવી યોજના અમલમાં મૂકીને તથા જે યોજનાઓ અમલમાં હતી તે ખરા અર્થમાં આદિવાસીઓના ઉત્કર્ષ માટે જીવંત બનાવીને સમાજના આ વંચિતોને ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

ઉપસંહાર

અંતે એટલું તારણ અવશ્ય નીકળે છે કે, આત્મકથાકાર પોતે એક કચડાયેલા વર્ગમાંથી આવતા અને ગરીબીમાં ઉછરેલા હોવાથી તેમજ તેમના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ આદિવાસી વિસ્તાર હોવાથી તેમની આત્મકથામાં સમાજના કચડાયેલા વર્ગ એવા આદિવાસીઓ વિશેનું પ્રતિબિંબ પડે છે. એક રીતે કહીએ તો બાળપણથી શરૂ થયેલી સંઘર્ષયાત્રાના પડઘા તેમાં નજરે પડે છે. ડેપ્યુટી કલેક્ટર જેવા ઉંચા હોદ્દા પર પહોંચ્યા પછી સમાજના આ કચડાયેલા વર્ગની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે આત્મકથાકારે ભારે જહેમત ઉઠાવીને ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ નજરે પડે છે. આ આત્મકથાની વિશેષતા એ જોવા મળે છે કે, સમાજના કોઈ એક સિમિત વર્ગના દાયરામાં જકડાયા વિના સમગ્ર સમાજને કેન્દ્રમાં રાખીને આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલ માટે ઉગ્ર વિરોધ કરીને જ નહીં પરંતુ સંવેદનશીલ અને સમન્વયવાદી બનીને પણ પ્રશ્નો કેવી રીતે ઉકેલી શકાય તેની અનુભૂતિ કરાવી છે. સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે સરકારની સેવામાં રહીને પણ લોકકલ્યાણ અને વંચિતોના વિકાસ માટે સમન્વયકારી નીતિ અપનાવીને કઈ રીતે સફળતા મેળવી શકાય છે. સમાજમાં સાક્ષર અને ભદ્ર વર્ગના લોકો આત્મકથા લખે અને ગરીબીમાં ખૂબ જ સંઘર્ષ વેઠીને આગળ આવેલી અને તે પણ દલિત સમાજની જ વ્યક્તિ આત્મકથા લખે તેમાં કેટલો તફાવત હોય છે તેની પ્રતિતી આ આત્મકથામાં થાય છે. આત્મકથાના માધ્યમથી આત્મકથાકારે અન્ય જૂથોની સ્થિતિને પણ વાચા આપી છે. આદિવાસીઓમાં પણ અતિપછાત કાથોડિયા વિશે વિગતે વાત કરવાનું ચૂક્યા નથી. વ્યારા, દાંતા, ખેડબ્રહ્મા, અને છોટાઉદેપુરના આદિવાસી વિસ્તારોમાં વિકાસ વહીવટની કામગીરી દરમિયાન જે જોયું તેનું સુંદર વર્ણન તેમણે કર્યું છે. છોટાઉદેપુરના નૈસર્ગિક સૌંદર્યની તારીફ કર્યા બાદ તેઓ નોંધે છે. આઝાદી પછી રાજાશાહી તો નષ્ટ થઈ, પરંતુ તેના અવશેષો હજી ચાલુ જ રહ્યા હતા. “જીહજૂર”ની પ્રથા શોષિત, અશિક્ષિત, આદિવાસીઓ ભૂલ્યા ન હતા. આદિવાસી સંસ્કૃતિના જતન સાથે આદિવાસી વિકાસની ખેવના તેમના લખાણોમાં નજરે

પડે છે. આ આત્મકથા કેવળ આત્મકથન નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ-નિસર્ગનું ચિત્ર પણ આપેલું છે. સાથે-સાથે આ વિસ્તારમાં હજી પણ મધ્યકાળમાં જીવાતી જાગીરદારોની જીવનશૈલી, આદિવાસી અને અવિરત શોષણની વાત કરી છે. અદભૂત સ્મરણ શક્તિ માન ઉપજાવે તેવી છે કારણ કે આટલા બધા વર્ષો પસાર થવા છતાં આટલી સૂક્ષ્મ સ્મરણ શક્તિ ટકી રહે તે ખરેખર તીવ્ર તાદાત્મ્ય-સંવેદનશીલતાની બતાવે છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના મૂલ્યો પ્રેરિત ઉદારવાદ અને માનવવાદની નિસ્ખત આ આત્મકથામાં જોવા મળે છે. આદિવાસીઓનો માત્ર આર્થિક-સામાજિક નહીં પરંતુ સાંસ્કૃતિક વિકાસ થવો જોઈએ અને તે માટે યોજનાઓ હોવી જોઈએ. દલિત કથાથી આગળ વધી સમાજના અન્ય દબાયેલા-કચડાયેલા વર્ગોની આ આત્મકથા, સમતાલક્ષી અને ઉદારવાદી સમાજના સ્વપ્ન સેવી લોકો માટેની આ આત્મકથા કહી શકાય.

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. વાલેરા પી. કે., થોરનું ફૂલ, (ભાગ-૨), ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, પૃ.૧૬૬.
૨. એજન., પૃ.૧૭૪.
૩. વાલેરા પી.કે., થોરનું ફૂલ, (ભાગ-૩), ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, પૃ.૧૧૨-૧૧૩.
૪. એજન.
૫. એજન.
૬. એજન., પૃ.૧૨૩.
૭. એજન., પૃ. ૧૧૩.
૮. એજન., પૃ.૧૨૦.
૯. એજન., પૃ.૧૧૭-૧૨૦.
૧૦. એજન., પૃ.૧૧૫.
૧૧. વાલેરા પી.કે., પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૬૭
૧૨. એજન.
૧૩. એજન., પૃ.૧૯૬
૧૪. એજન., ૧૯૮
૧૫. એજન., પૃ. ૧૯૮-૧૯૯
૧૬. એજન., પૃ. ૨૦૧
૧૭. એજન.
૧૮. એજન., પૃ. ૨૦૨

૧૯. વાલેરા પી.કે., પૂર્વોક્ત, પૃ.૧૨૦

૨૦. એજન. પૃ.૧૧૫-૧૧૬

૨૧. એજન., પૃ. ૧૧૪

૨૨. એજન., પૃ.૧૨૬

૨૩. એજન., પૃ. ૧૧૪

૨૪. એજન., પૃ.૧૧૭-૧૧૮